

**De utopie
van de vrije
markt**

Hans Achterhuis

De utopie van de vrije markt

LEMNISCAAT

Voor Nico Koning

Tweede druk, mei 2010

© Hans Achterhuis, 2010

Vormgeving omslag en binnenwerk: Marc Suvaal

Nederlandse rechten: Lemniscaat b.v., Rotterdam, 2010

ISBN 978 90 477 0257 3

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, geluidsband of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Druk- en bindwerk Drukkerij Wilco, Amersfoort

Dit boek is gedrukt op milieuvriendelijk, chloorvrij gebleekt en verouderingsbestendig papier en geproduceerd in de Benelux waardoor onnodig en milieuverontreinigend transport is vermeden.

INHOUD

INLEIDING Een onbekende utopie 7

DEEL I Het Atlantis van Ayn Rand 13

- 1 Greenspan en Rand 15
- 2 Het neoliberalisme als utopie 23
- 3 De liberale utopie bestaat niet? 29
- 4 De familie van utopieën 35
- 5 Op avontuur in een nieuwe wereld 47
- 6 *Atlas Shrugged* 63
- 7 Alissa Rosenbaum 81
- 8 Van neoliberalisme tot neoconservatisme 87
- 9 De kredietcrisis voorbij? 95

DEEL II Rol en geschiedenis van
de vrije markt 105

- 10 Het belang van de geschiedenis 107
- 11 Drie economische ordeningsmechanismen 115
- 12 Gemeenheid 123
- 13 Wederkerigheid 131
- 14 Herverdeling 137
- 15 Het ontstaan van de marktmaatschappij 141

DEEL III Denken over de vrije markt 153

- 16 Aristoteles: de ontdekking van de economie 155
- 17 Thomas More: de utopie als antwoord
op de opkomst van de markt 161
- 18 John Locke: twee nieuwe markt vormen 169
- 19 Adam Smith: de onzichtbare hand achter
de bakker en de slager 177
- 20 Jeremy Bentham: de keerzijde van het
marktliberalisme 187
- 21 Karl Marx: van geld tot kapitaal 195
- 22 Émile Durkheim: de uitvinding van de solidariteit 205
- 23 John Maynard Keynes: de onzekerheid
van de markt 211

DEEL IV De gerealiseerde utopie van de vrije markt 219

- 24 Friedrich von Hayek: de wijsheid van de markt 221
- 25 Milton Friedman: de bevrijding van de markt 231
- 26 Chili als eerste experiment 239
- 27 De neoliberale tsunami 249
- 28 Wateroorlogen 253
- 29 Zorgen op de markt 261
- 30 Hebzucht en bonussen 273

EPILOOG Noch markt, noch staat 293

- Dankwoord 303
- Bibliografie 305
- Register 313
- Over de auteur 319

Een onbekende utopie

Meer dan tien jaar lang is de vraag mij gesteld en ik heb er nooit echt op geantwoord. In dit boek ga ik dat doen. Tevens ga ik een zeer invloedrijke filosoof introduceren van wie hier in Europa de naam zo goed als onbekend is. De vraag die mij zo vaak gesteld is bij lezingen over mijn twee studies over utopieën – *De erfenis van de utopie* (1998) en *Utopie* (2006) – luidt in het kort: bestaat er, naast de door mij behandelde technische en socialistische utopie, niet ook een kapitalistische utopie? Wordt het kapitalisme niet evengoed gedragen door een diepe utopische inspiratie?

7

Mijn korte antwoord hierop bestond altijd uit een verwijzing naar een auteur die ik in *De erfenis van de utopie* even de revue liet passeren: Ayn Rand. Ayn Rand (1905-1982) was een Russisch-Amerikaanse denkster die een heel eigen filosofie ontwierp, het Objectivisme. Maar vooral was ze een succesvolle romanschrijfster die de dikste utopie schreef die ik ken: *Atlas Shrugged* (1957). Dit boek is de kapitalistische utopie ten voeten uit. Deze in Europa weinig bekende roman is volgens een onderzoek onder Amerikaanse lezers, gepubliceerd in het weekblad *Time*, na de Bijbel het belangrijkste boek van de afgelopen eeuw.

Los van deze directe erkenning is de indirecte en wereldwijde invloed van Ayn Rand zeer groot. Haar belangrijkste filosofische leerling was namelijk Alan Greenspan (1926), tot 2006 de president van de Fed, de Amerikaanse Federal Reserve Bank waarvan de monetaire politiek in onze geglobaliseerde wereld letterlijk ieder mens raakt, zoals de kredietcrisis laat zien.

Die kredietcrisis vormt voor mij nu de beslissende aanleiding om de kapitalistische utopie in haar neoliberale vorm aan de orde te stellen. Toen ik de foto zag van Greenspan die in oktober 2008 voor een commissie van het Amerikaanse Congres getuigde en zijn korte verklaringen las, werd mij de utopische inspiratie van zijn financiële politiek volstrekt duidelijk. ‘De meesten van ons, en ik in het bijzonder, zijn geschokt en kunnen het nog steeds niet geloven’, zo zei Greenspan. Er moest ‘een fout zitten in de overtuiging dat de vrije markt zichzelf beter kan reguleren dan enig overheidstoezicht dat zou doen’ (*NRC Handelsblad*, 24-10-2008). Zijn ontsteltenis klonk oprecht. Het was voor Greenspan uiterst pijnlijk om een theorie die hij veertig jaar had aangehangen, vaarwel te moeten zeggen.

Deze ruiterlijke erkenning van Greenspan maakt het mij mogelijk om zijn achtergrondtheorie, de aan Ayn Rand ontleende utopie waarin hij vast geloofde, aan de orde te stellen. Ik pretendeer daarbij niet dat ik de financiële politiek die eruit voortvloeide, tot in de finesses zou kunnen beoordelen. Om eerlijk te zijn: alle hierbij passende wiskundige modellen over geldvoorraden, rentepercentages, staatsschulden enzovoort waren voor mij in het verleden vaak evenzovele hindernissen om de neoliberale utopie te beoordelen. Zij blijven dat ongetwijfeld voor financiële leken, maar we mogen ons vandaag de dag niet zodanig door laten intimideren dat we onze taak om kritisch de actualiteit te beoordelen, laten rusten.

Toen Alan Greenspan de opkomst van de ideeën van het vrijemarktkapitalisme in de jaren zestig van de vorige eeuw beschreef, verwees hij in één adem naar de twee belangrijkste protagonisten van dit idee: Ayn Rand en Milton Friedman, de econoom uit Chicago (Greenspan 2007, p. 325).

Friedman was als econoom direct en indirect verantwoordelijk voor veel pogingen over de hele wereld om de utopie van het vrijemarktkapitalisme te realiseren. In *The Shock Doctrine* (2007), het laatste boek van Naomi Klein, zijn Milton Friedman en zijn leerlingen, de ‘Chicago Boys’, de hoofd-

personen. Als het om de titel gaat, zou je zeggen dat Friedman en Klein *Atlas Shrugged* gelezen moeten hebben.

In *Atlas Shrugged* proberen kapitalistische utopisten op allerlei manieren de bestaande samenleving kapot te maken. Alleen wanneer de ondergang en de vernietiging van de oude wereld volledig zijn, is het voor hen mogelijk om de nieuwe utopische economie van het vrijemarktkapitalisme op te bouwen. Wij herkennen hier een van de utopische familiegelekenissen die ik in het vervolg verder zal uitwerken: de breuk met het verleden moet totaal zijn om de utopie gestalte te kunnen geven.

9

Het is precies dit principe van destructie, crisis en totale breuk dat Friedman en zijn Chicago Boys ook ontdekten. In de Verenigde Staten zelf, een democratische samenleving met sterke vakbonden, vond Friedman aanvankelijk weinig gehoor voor zijn radicale ideeën. Deze werden daarom uitgetoet in andere landen waar zich de schok van een ernstige crisis voordeed. Dat gaf de mogelijkheid om een zo groot mogelijke breuk met het verleden te forceren, zodat er met een schone lei kon worden begonnen.

In *The Shock Doctrine* beschrijft Klein vele pogingen van Friedman en de Chicago Boys om de utopie van het vrijemarktkapitalisme wereldwijd ingang te doen vinden. Het eerste voorbeeld dat Klein hiervan geeft, is de militaire coup in het Chili van Pinochet tegen de democratisch gekozen president Allende in 1973. De generaalsregimes van Argentinië en Brazilië uit de vorige eeuw horen er eveneens bij, net als het woeste kapitalisme dat in Rusland onder Jeltsin na 1989 werd ingevoerd. Steeds waren het Friedman en zijn leerlingen die de economische recepten leverden, al kwamen in het laatste geval de raadgevers vooral van Harvard.

Na de ondergang van de communistische utopie in 1989 leek het wel alsof wij, zoals Fukuyama dat hegeliaans heeft uitgedrukt, het einde van de geschiedenis hadden bereikt. Het kapitalisme had definitief overwonnen. Via regelrecht door Friedman geïnspireerde leiders als Thatcher en Reagan kreeg de vrije markt ons allen meer en meer in de ban. Privatisering

van staatsdiensten en staatsbedrijven, steeds verder gaande de-regulering van de economie en uitschakeling van de vakbonden: dat waren de recepten die ook in West-Europese economieën werden voorgeschreven.

10

In een ellenlange ideologische rede zet John Galt, de utopische leider uit *Atlas Shrugged*, zijn opvattingen uiteen over de socialistische dystopie van de staat tegenover de kapitalistische utopie van de markt. Naar aanleiding van de eerste heeft Galt (Rand 1992, p. 1020) het over ‘de zwarte mis van de eredienst van de staat’, waar zijn medeburgers zich aan overgaven. Het is juist dit fenomeen van ‘de zwarte mis’ dat John Gray in zijn gelijknamige boek *Black Mass* uit 2007 toepast op alle hedendaagse utopieën. Het gaat hier om een gods-lasterlijk ritueel waarbij de katholieke heilige mis achterwaarts wordt opgedragen. De zwarte mis van alle utopieën die Gray beschrijft, laat zien hoe ze allemaal eindigen in dystopieën.

Gray komt de eer toe helder te hebben aangetoond dat het grote project van Milton Friedman en de Chicago Boys meer met utopisch denken dan met wetenschap te maken had. De neoliberale marktprofeten streefden ernaar om de vermeende verloren zuiverheid van het marktdenken, waarvan zij veronderstelden dat die was bezoedeld door een collectivistisch ideologie, te herstellen. Zoals alle hedendaagse fundamentalisten kwamen ze echter uit bij een moderne parodie op de klassieke economie, die volgens Gray even weinig met Adam Smith te maken had als de fundamentalistische christelijke kerken met het traditionele christendom. De klassieke economen ‘beschikten over een goed begrip van de gebreken van volgens het marktprincipe geordende samenlevingen. Omdat het de neoliberalen aan dit inzicht ontbrak, is de klassieke economie in hun handen omgevormd tot een utopistische ideologie’ (Gray 2007, p. 124).

In *Black Mass* laat Gray zien hoe de utopie van de vrije markt in een dystopie uitmondt, en in *False Dawn* ontmaskert hij de utopische verwachtingen die verbonden worden aan het grote neoliberale project van de globalisering. Aangezien het

werk van Ayn Rand, dat door Gray nergens genoemd wordt, voor mij centraal staat, sla ik met mijn onderzoek een andere weg in dan hij. Zijn kritiek van de neoliberale utopie zie ik vooral als een ondersteunende achtergrond die mijn volgende beschouwingen mede mogelijk maakt.

DEEL I

Het Atlantis van Ayn Rand

Nicolas Poussin, *De aanbidding van het gouden kalf* (1634)

Greenspan en Rand

Het is een zwaar tafereel. Iedereen feest en danst. De mensen hebben zich gedrapeerd in veelkleurige lappen en wekken de indruk dat ze die zo af zouden kunnen rukken om het verder uit de hand te laten lopen. Eén man doet zo te zien niet van harte mee. In zijn witte kleed staat hij iets opzij en wijst ergens naar. Waarnaar? Naar de feestende massa zelf of toch eerder naar een reusachtig beeld van een koe waaromheen wordt gedanst?

15

Dit schilderij van de zeventiende-eeuwse classicistische schilder Nicolas Poussin, *De aanbidding van het gouden kalf*, werd in de instructieve wekelijkse serie ‘Archetype’ van *de Volkskrant* (18-9-09) uitgekozen om de kredietcrisis te representeren. De oudtestamentische setting van de gebeurtenis waar het hier om gaat, is bekend. Het volk Israël is door God uit de slavernij van Egypte bevrijd en trekt door de woestijn op weg naar ‘het beloofde land’. Aangekomen bij de berg Sinaï houdt men halt. Mozes, de leider, gaat de berg op om de goddelijke geboden te ontvangen. Wanneer hij lang wegblijft, begint het volk te morren. In plaats van een onzichtbare God die ver weg en verheven is, wil men een zichtbare god die men kan aanschouwen en aanbidden. Dat wordt het gouden kalf. Aäron, de hogepriester en broer van Mozes, protesteert zwakjes maar zamelt daarna gouden sieraden in, smelt ze om en maakt er een afgodsbeeld van. In een losbandig feest aanbidt het volk vervolgens het gouden kalf.

Wieteke van Zeil, die het commentaar bij dit ‘Archetype’ schreef, weet wie Aäron, de man in het witte kleed, in de actualiteit van de kredietcrisis is. Het kan niemand anders zijn dan

Alan Greenspan. Hij dirigeerde de Amerikaanse en indirect ook de mondiale financiële ontwikkelingen jarenlang en liet ze, ondanks een aantal halve waarschuwingen en pogingen om aan de noodrem te trekken, volledig uit de hand lopen. Was deze hedendaagse Aäron daarom verantwoordelijk voor wat er misging, was hij de boosdoener? Greenspan zelf vond van niet: hij gaf de schuld aan ‘de menselijke natuur’. Mensen zijn nu eenmaal geneigd, zo stelde hij in een van zijn commentaren op de kredietcrisis (*de Volkskrant*, 10-9-2009), om in tijden van voorspoed steeds meer te willen hebben. De menselijke hoogmoed en begeerte waren schuldig, niet hij. Hij had nog wel zo geprobeerd om de ontwikkelingen in zo goed mogelijke banen te leiden en de schade te beperken.

Met dit soort uitspraken plaatste Greenspan zich in een wel heel gunstig daglicht. Zijn historische rol in de neoliberale aanloop naar de kredietcrisis is namelijk erg belangrijk geweest. Hij heeft beslist niet alleen maar geluisterd naar het volk; veel meer dan de bijbelse figuur van Aäron heeft hij het regelrecht geleid en geïnspireerd.

Toen Mozes van de berg terugkwam, droeg hij de stenen tafelen met daarop de goddelijke geboden. Centraal op de tweede tafel die de intermenselijke geboden regelde, stond geschreven: ‘Gij zult niet begeren.’ Volgens vele interpretatoren hebben we hier te maken met het oergebod dat een menselijke samenleving mogelijk maakt.

Dit oergebod nu, dat in het verleden voor alle samenlevingen gegolden had, werd opzij geschoven en op zijn kop gezet in het monumentale boek dat Greenspan mede vorm heeft helpen geven: *Atlas Shrugged*. Ayn Rand was volgens Greenspan de schrijfster en filosofe die hem verder leerde kijken dan de economie. In *Atlas Shrugged* beschreef zij een totaal nieuwe utopie die de hedendaagse mensheid zou moeten inspireren: ‘De utopie van de begeerte’ (Rand 1992, deel III, hoofdstuk 2).

Als Rand de anti-Mozes was die het volk een nieuwe wereld beloofde, dan was Greenspan toch wel iets meer dan een simpele ondersteunende Aäron. In de jaren dat Ayn Rand *Atlas Shrugged* schreef, was Greenspan een van haar vertrou-

welingen die wekelijks commentaar op haar tekst leverden. Met name in de totstandkoming van de zeventig pagina's tellende filosofische toespraak van de utopische held John Galt, waar Rand meer dan twee jaar aan werkte, had hij een belangrijk aandeel. En toen het boek door de critici in de grote landelijke kranten slecht ontvangen werd, nam hij het bovendien in een vlammende protestbrief aan *The New York Times* op voor zijn leermeesteres en idool.

Zowel de inhoud van *Atlas Shrugged* als de filosofie van Ayn Rand zal ik in het vervolg uitgebreid bespreken. Een korte oriënterende inleiding op beide is hier echter op zijn plaats.

17

Eigenbelang, *selfishness*, is het centrale concept van het Objectivisme van Ayn Rand. Ze geloofde in een objectief kenbare werkelijkheid die met de menselijke rede te vatten is, waarbij het volgen van eigen belangen geen subjectieve keuze is, maar objectief gezien de meest redelijke optie. Haar pretentie was om met het Objectivisme een volledig en volwaardig nieuw filosofisch systeem te bieden met een metafysica, epistemologie, ethiek, esthetiek en politieke filosofie. Haar speciale aandacht ging daarbij uit naar een filosofie van de psychologie en de economie. Al deze onderdelen komen in *The Ayn Rand Lexicon: Objectivism from A to Z* (Binswanger 1986) uitvoerig aan de orde. Onder de ethiek is *selfishness* het centrale begrip. Alle ethische systemen uit de traditie, stelt Ayn Rand met een grote historische greep, gaan ervan uit dat *selfishness* een kwaad is en altruïsme een deugd. Welnu, volgens haar is het precies andersom.

Daarom wil Rand radicaal met de traditie breken. De mens moet in het Objectivisme weer leren dat hij altijd moet handelen 'met het oog op zijn rationele eigenbelang'. Uitdrukkelijk stelt Rand dat het hier niet gaat om het uitleven van irrationele verlangens die zij verbindt met het denken van Nietzsche. Vooral via scheppende productie kiest de mens voor zijn rationele eigenbelang. Wat hij op deze wijze creëert, is zijn eigendom dat onschendbaar is. Delen met anderen wijst Rand volstrekt af als een irrationele handeling. Dat de schepper van

eigendom, die in de romans van Rand vrijwel altijd een superkapitalist is, toch de maatschappij ondersteunt, komt doordat hij werkgelegenheid verschaft en producten voor de consumptie levert. Het mag echter nooit zijn openlijke doel zijn om op deze wijze aan de maatschappij bij te dragen. Wanneer dat toch gebeurt, wanneer in plaats van het eigenbelang de behoefte van andere mensen een rol gaat spelen, dan gaat de vrije samenleving ten onder.

18

Het filosofische zwarte schaap van Ayn Rand is Immanuel Kant. ‘Met betrekking tot ieder fundamenteel vraagstuk is Kants filosofie precies het tegenovergestelde van het Objectivisme’, stelt zij. Uit de korte verwijzing naar Nietzsche mag al blijken dat Ayn Rand in haar bespreking van collega-wijzgeren uit de traditie wel erg aan de oppervlakte blijft. Dat is ook het geval met haar bespreking van Kants metafysica en epistemologie. Ik ga er niet op in. Wanneer zij Kants ethiek bespreekt, bestaat die volgens haar uit een leer van zelfontkenning en zelfopoffering. Het plichtbegrip van Kant is in haar optiek één grote irrationele aansporing om jezelf te verliezen en op te offeren. Op deze wijze helpt Kant de wereld van vrije, creatieve en rationele producenten naar de ondergang en creëert hij de ultieme dystopie. ‘Kant is de slechtste mens in de wereldgeschiedenis’, stelt Rand apodictisch (Binswanger 1986, p. 242).

Hoe ga je als filosoof die Kant hoogacht, met dit soort insinuaties om? Is het de moeite waard om met argumenten aan te tonen dat ze onzinnig zijn? Ik aarzel, maar laat deze discussie hier liggen, omdat Rands grote invloed en reputatie niet primair zijn gebaseerd op dit soort filosofische uiteenzettingen, maar vooral op haar romans. En ik moet het toegeven: ik heb *Atlas Shrugged* van kaft tot kaft herlezen en het was bij vlagen weer, net als bij de eerste lezing, een meeslepend boek. Ayn Rands centrale utopische boodschap wordt er met verve in uitgedragen. De kern ervan geef ik weer.

In de geschiedenis tot op heden werd de last van het overleven van de mensheid altijd gedragen door ‘Atlassen’, dat wil zeggen vrije, geniale producenten. Zij zorgden ervoor dat er

voedsel voor iedereen was, zij leerden hun medemensen de natuur rationeel te bestuderen en technieken te ontwikkelen om haar te onderwerpen. Zij maakten kortom het leven steeds beter. Door de invloed van mystici, priesters en filosofen (zie Kant) waren deze creatieve eenlingen er echter ook van overtuigd geraakt dat het hun taak en plicht was om zichzelf grotendeels weg te cijferen voor hun medemensen waarvan de behoeften centraal zouden staan.

In het onbestemde tijdperk dat Ayn Rand in haar roman beschrijft en dat niet zover in de toekomst lijkt te liggen, heeft men eindelijk het idee van collectief altruïsme grotendeels aangevaard. Buiten Amerika, in het oude Europa, gelooft men al helemaal niet meer in de productie voor de vrije markt. Er zijn overal volksrepublieken ontstaan waarin de productiemiddelen zijn genationaliseerd. Dat leidt tot rampen en ellende. Als de enige in de wereld overgebleven kapitalistische staat moet Amerika de Europeanen ondersteunen en voeden.

19

Maar ook dit laatste bastion van de vrije markt gaat om twee redenen ten onder. In de eerste plaats gaat de regering in Washington vanuit haar socialistische aspiraties steeds zwaarder drukken op de economie. Die wordt gereguleerd waarbij de vakbonden een grote vinger in de pap krijgen, er worden steeds hogere belastingen geheven en kartelvorming (waar Rand een fervent voorstandster van was) wordt verboden. Er wordt steeds meer in de vrije economie ingegrepen, waardoor de productie zienderogen daalt.

De ondergang van de vrije markt gebeurt in de tweede plaats doordat steeds meer topindustriëlen op mysterieuze wijze verdwijnen. Bij hun verdwijning worden vaak hun eigendommen, de productiemiddelen, vernietigd. Oliebronnen worden in brand gestoken, fabrieken gesaboteerd. En alsof dat al niet erg genoeg is: elke keer dat een grootkapitalist verdwijnt zonder al te veel directe schade achter te laten, blijkt niemand in staat zijn bedrijf voort te zetten. Iedere opvolger die het bedrijf overneemt, inclusief de door de staat aangestelde managers, faalt hopeloos.

Het gevolg is dat de economie instort en de samenleving

terugvalt naar barbaarse tijden van honger en armoede. Er is geen verwarming meer, de treinen begeven het, voedseltransporten uit het westen bereiken New York en de andere grote steden in het oosten niet meer. Ayn Rand beschrijft de ondergang van Amerika als een klassieke dystopie. Utopische uitspraken van Marx kleuren de beschrijving die laat zien hoe de klassieke communistische utopie in de harde economische werkelijkheid zich als een dystopie ontpopt.

20

Tezelfdertijd wordt in het geheim in een vallei in de woeste bergen van Colorado een nieuwe maatschappij voorbereid die de utopie van de hebzucht (*greed*) zal zijn. Hier zijn de superindustriëlen, de topbankiers en de rechter die het eigendomsrecht op absolute wijze wilde handhaven, naartoe verhuisd. Deze vallei is, zoals ze zelf zeggen, hun Atlantis. In de wereld daarbuiten 'zijn deze Atlassen in staking gegaan' (*Atlas in staking* luidt de titel van een vertaling uit 2007) en zo bereiken ze wat stakende arbeiders nooit is gelukt: heel het maatschappelijk raderwerk staat echt stil als de kapitalistenhand het wil.

In hun eigen Atlantis leven ondertussen de bewoners hun vrijemarktkapitalisme volledig uit. Iedereen produceert, concurreert en handelt met elkaar. Niets wordt uit betrokkenheid of vriendschap geschonken, alles moet door eigen arbeid worden verdiend. De superkapitalisten in Atlantis laten zelfs niet na elkaar te vertellen hoe graag ze de ander beconcurreren en het vel over de oren halen. Dit is alleen maar goed voor de productie en welvaart die op deze wijze snel groeien.

Wanneer de maatschappelijke ineenstorting van de buitenwereld ten slotte onontkoombaar is en de New Yorkers in een wanhopige uittocht hun stad en staat proberen te verlaten, is het moment aangebroken dat de bewoners van Atlantis de wereld kunnen gaan redden. John Galt, hun leider, die er hard aan meegewerkt heeft om de oude wereld te vernietigen, spreekt het aan het slot van de roman uit:

‘De weg is nu vrijgemaakt. We gaan terug naar de wereld.’ Hij hief zijn hand omhoog en boven de lege, verwoeste aarde maakte hij in de lucht het teken van de dollar.

(*Atlas Shrugged*, p. 1168)

De kapitalistische woongemeenschap in Atlantis die Rand beschrijft, is een volwaardige utopie. Alle familiegelekenissen uit de utopische traditie die ik in *De erfenis van de utopie* analyseerde, komen erin terug: van maakbaarheid tot zuiverheid, van de nadruk op opvoeding en onderwijs tot de omgang met liefde en seksualiteit.

21

Het neoliberalisme als utopie

De utopische aspecten van het neoliberalisme die hun belangrijkste neerslag hebben gevonden in de uiterst invloedrijke roman van Ayn Rand, krijgen zeker in Europa, waar haar naam zo goed als onbekend is, nauwelijks aandacht. Dat het neoliberalisme ondanks de vele wetenschappelijke Nobelprijzen voor Chicago-economen als Friedrich von Hayek en Milton Friedman, de aartsvaders van deze stroming, toch vooral een ideologie is, wordt in Europa langzamerhand wel onderkend. Maar dat het Ayn Rand was die de ideeën van de door haar bewonderde Hayek (Folbre 2009, p. 290) populariseerde in de vorm van een utopie, wordt daarbij meestal over het hoofd gezien.

23

Toch zijn deze utopische beloften essentieel als we de kracht van de neoliberale ideologie willen begrijpen. Vooral dankzij de utopische onderbouwing ervan blijft deze ideologie ook na de kredietcrisis springlevend. Net als het communisme en het socialisme in het verleden wordt ook het neoliberalisme uiteindelijk geschraagd door een utopische inspiratie. En mocht het eens worden ondermijnd en afsterven, net als de twee andere ideologieën, dan zal dat waarschijnlijk heel langzaam gebeuren zolang de utopie voor een groot aantal volgelingen levend blijft. En dat is voorlopig nog het geval. Van de utopisch getinte boeken van Ayn Rand worden elk jaar in Amerika nog honderdduizenden exemplaren verkocht, met *Atlas Shrugged* op de eerste plaats.

Er moeten de nodige obstakels uit de weg worden geruimd die het vooral Europeanen moeilijk maken de neoliberale utopie te onderkennen. De Europese blindheid wordt uitstekend

geïllustreerd door de vertaling van de ondertitel van *The Age of Turbulence* (2007), de memoires van Alan Greenspan. *Adventures in a New World* luidt de oorspronkelijke ondertitel, wat vertaald is met *Een leven in dienst van de economie*. Terwijl Greenspan vol enthousiasme voortdurend de verrassende utopische aspecten van de nieuwe economie beklemtoont, met haar eeuwige welvaarts groei die mogelijk wordt gemaakt door het neoliberalisme, krijgt de Nederlandse lezer een neutraal, nietszeggend onderschrift gepresenteerd. Het is kennelijk onze Europese neiging om Greenspan vooral als een wetenschapper ‘in dienst van de economie’ te zien, terwijl hij zichzelf vooral tekent als de voorvechter van een utopisch ideaal.

Met het bovenstaande heb ik al impliciet één obstakel aangewezen dat ons Europeanen blind maakt voor de utopische kern van het neoliberalisme. In een doorwrocht essay (*NRC Handelsblad*, 24-1-2009) heeft Ger Groot gewezen op de beduidende cultuurverschillen tussen de Europese volkeren. Wij worden volgens hem pas gezamenlijk Europeanen wanneer we ons tot andere werelddelen kunnen verhouden.

Wat de Europese landen, taal- en cultuurgebieden met elkaar verbindt, licht pas op wanneer zij gezamenlijk op hun beurt tegenover een andere cultuur komen te staan. Pas als reizigers door Afrika of Azië ontdekken wij hoe onherleidbaar ‘Europees’ wij zijn.

Onze verhouding tot Amerika leidt hier, aldus Groot, tot verwarring. Wij beheersen de Amerikaanse taal, zien de tv-programma’s, luisteren naar de muziek en lezen de literatuur. Het lijkt hierdoor wel of er nauwelijks culturele verschillen met Europa bestaan. Maar de werkelijkheid is anders. Af en toe blijkt de kloof dieper dan wij konden vermoeden. Groot geeft een voorbeeld dat ook in mijn verdere betoog een rol zal spelen:

Dan blijkt de Amerikaanse geest zich plotseling mordicus te verzetten tegen een nationale ziekteverzekering en fanatiek vast te houden aan het recht van de burger een

wapen te mogen dragen. Voor het gros van de Europeanen is dat even onbegrijpelijk als het voor een flink deel van de Amerikanen volstrekt vanzelfsprekend is.

Voor mijn onderwerp kan ik de culturele en politieke kloof tussen Europa en de Verenigde Staten goed duidelijk maken aan de hand van een dubbelportret dat op 2 oktober 2009 in het *Nieuw Israelietisch Weekblad* verscheen. Daarin werden twee sterke joodse vrouwen geportretteerd: Hannah Arendt en Ayn Rand. Ik vermoed dat de meeste Europeanen Arendt in elk geval van naam kennen, terwijl Rand hun weinig of niets zegt. Voor de Amerikanen is dat precies omgekeerd. De teksten van Rand zijn overal in de Verenigde Staten te koop, terwijl je voor die van Arendt echt op zoek moet gaan.

25

Volgens alle op lezersonderzoek gebaseerde overzichten waar ik al kort naar verwees, die rond de millenniumwisseling verschenen, is *Atlas Shrugged* voor de Amerikanen het meest invloedrijke boek van de twintigste eeuw. Zeker, in sommige overzichten moet het de Bijbel als eerste boven zich dulden, maar de boodschap van dit heilige boek is zacht gezegd erg multi-interpretabel. Iedereen beroept zich erop: zowel uiterst rechts als links, zowel oerconservatief als radicaal progressief. In de inhoud van de boodschap van *Atlas Shrugged* kun je je daarentegen onmogelijk vergissen. Die wordt er met veel herhalingen en voorbeelden 1200 pagina's lang in gehamerd. De neoliberale 'utopie van de begeerte' heeft op deze manier de denkbeelden van miljoenen Amerikanen beslissend beïnvloed.

We moeten overigens wel opmerken dat het hier om 'gewone' Amerikanen gaat. De volgens Rand linkse intellectuele elite in de vs moest namelijk niets van haar werk hebben. Haar boeken werden negatief gerecenseerd en hoewel zij zichzelf omschreef als 'de grootste filosoof' die ooit geleefd had, zagen haar professionele wijsgerige collega's haar nauwelijks als een van de hunnen.

Onze Europese blik wordt hier weer vernauwd doordat we vaak alleen de elitaire cultuur die Amerika en Europa delen, kennen en waarderen. Wie bijvoorbeeld de beste honderd boe-